

Ìhà tí àwọn Akéwì Yorùbá kọ sí Àyíká àti Ìwàláàyè Ènìyàn

Òwọ́adé, Sunday Caleb

Àṣamò

Ọkan nínú ohun tó máa n jẹ àwọn akéwì àpilẹ̀kọ Yorùbá lógún ni ibáṣepọ̀ àti ifarakínra ààrin èdà ènìyàn àti àyíká rẹ. Àwọn akéwì wònyí máa n sí àwọn ènìyàn àwùjọ létí nípa pàtáki àwọn èdà àyíká sí ìwàláàyè wọn, àti irú iwà tí ènìyàn gbọ́dọ̀ máa hu sí àwọn èdà wònyí. Amó, kí í ṣe gbogbo ènìyàn ní ó nímọ̀ nípa èyí pé 'bu fún mi, n bu fún ọ tákeré n kẹ lálẹ̀ odo' ni ọrọ̀ àyíká àti ènìyàn. Ailóye èyí ló n sọkúnfa ilokulo tí àwọn ènìyàn n lo àyíká wọn tí atunbótán èyí sí n se akóbá fún igbáyégbádùn èdà lánwùjọ. Iṣẹ̀ yìí pinu láti wá ojútúú sí ìṣòro yìí. Johnson (1931), Odúnjọ (1949), Ìṣplá (1978), Olúnládé (2008), Tẹ̀lá (2011), Oyedélé àti Oyedélé (2019) rí èdà àyíká wònyí bí èdà tó n mú ìwàláàyè ènìyàn rọ̀rùn, tí a sì gbọ́dọ̀ kọ̀ ibi ara sí wọn. Ewì m̀érindínlógún láti inú iṣẹ̀ àwọn akéwì m̀éwáá ni a gbé yèwo nínú iṣẹ̀ yìí. Ídì tí a fi yan iṣẹ̀ àwọn akéwì wònyí láàyọ̀ ni pé, a fẹ̀ fi han pé ọrọ̀ àyíká àti ìwàláàyè ènìyàn jẹ àwọn akéwì Yorùbá lógún láti ááro ojó tí tí di ode-oní. Tí ọ́rí Lámèétọ̀ Àyíká tó tan ìmólẹ̀ sí ibáṣepọ̀ ààrin lítírésọ̀, àyíká àti ènìyàn àwùjọ ni a lo láti fi se àgbéyèwò àwọn ewi náá. Àbájáde iṣẹ̀ yìí fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé ipa àwọn èdà àyíká wònyí sí ìwàláàyè ènìyàn lánwùjọ kò kéré, èdà sì gbọ́dọ̀ ṣàmúlò wọn lònà tó yẹ fún ilera àti àlááfíà ara ẹ̀ni àti tàwùjọ lápapọ̀.

Kókó ọ̀rọ̀: ewi, èdà àyíká, ìwàláàyè, ibáṣepọ̀, lámèétọ̀ àyíká

Ìfáàrà

Ọ̀gòrọ̀ àwọn onímò lítírésọ̀ ni wọn ti gbiyànjú fún ewi ní oríki. Bẹ̀ẹ̀ sì ni àwọn onímò ìṣáájú tó ti fojú lámèétọ̀ wo ewi àpilẹ̀kọ Yorùbá kò kéré níye. Lára àwọn lámèétọ̀ ọ̀hún ni Adéjùmò (2005), Adébòwálé (2017), Adébòwálé àti Arówóṣẹgbé (2017), àti Elújùlọ (2017). Àwọn lámèétọ̀ wònyí ṣe àyèwò àwọn kókó-ọ̀rọ̀ tó máa n jẹ akéwì àpilẹ̀kọ Yorùbá lógún nínú ewi wọn àti ìhà tí àwọn akéwì wònyí kọ̀ sí àwọn iṣẹ̀lẹ̀ àwùjọ tí wọn gbé àwọn ewi kà. Adébòwálé àti Arówóṣẹgbé (2017) wo ìhà tí akéwì Yorùbá kọ̀ sètò èkọ̀ lánwùjọ nígbà tí Adébòwálé (2017) sí ṣe àgbéyèwò èrò àwọn akéwì Yorùbá lórí ewi. Ohun tó jẹ onímò yìí lógún nínú iṣẹ̀ rẹ̀ ni iwòye akéwì nípa ohun tí a pè ní ewi, ẹ̀ni tí a pè ní akéwì, ojú tí akéwì fi wo iṣẹ̀ akéwì, igbésè fún kika ewi, iwúlò ewi àti èdè ewi. Elújùlọ (2017) wo ìtumò tí akéwì tó yẹ iṣẹ̀ rẹ̀ wo fún oṣèlú àti àwọn ohun tí oṣèlú àwaara máa n mú dání.

Ó hàn nínú iṣẹ̀ àwọn onímò ìṣáájú pé iwúlò ewi lánwùjọ Yorùbá àti ìhà tí

àwọn akéwì kọ sí kókó-òrò bí ètò ẹ̀kọ̀ àti òṣẹ̀lú ni wọn fúnka mọ, a kò sì róye ihà tí àwọn akéwì kọ sí ibáṣepọ̀ tó wà láàrin ẹ̀dá èniyàn àti àyíká rẹ̀ nínú iṣẹ̀ wọn. Gégé bí àkíyèsí tí a ẹ̀, àwọn onímò wònyí kò mẹnubá iwòye akéwì àpilẹ̀kọ Yorùbá nípa ipa pàtàkì tí àwọn ẹ̀dá àyíká n kó nínú iwàláàyè ẹ̀dá èniyàn lánwùjọ. Èrò wa ni pé bí a bá ẹ̀ agbáyèwò iwòye àwọn akéwì nípa àwọn ǹnkan àyíká àti àwọn èniyàn àwùjọ, imọ̀ wa yóò túbọ̀ gbòòrò sí i nípa ojùṣe akéwì lánwùjọ àti lórí iṣẹ̀ tí wọn n fí ewi ẹ̀ lánwùjọ Yorùbá àti kárí ayé. Fún idí èyí, a pinu láti tan imólẹ̀ sí ihà tí àwọn akéwì kọ sí ipò àwọn ẹ̀dá àyíká nínú igbáyégbádún ẹ̀dá èniyàn lánwùjọ nínú àpilẹ̀kọ̀ yìí bí ó ẹ̀ hàn nínú àwọn ewi àpilẹ̀kọ̀ wọn. Ó gbọ̀dò yé pé ifojú-inú wo sàkun bá yé ẹ̀ rí àti àwọn iṣẹ̀lẹ̀ tó n ẹ̀ nípasẹ̀ ẹ̀dá èniyàn àti àyíká rẹ̀ ni ewi máa n tan imólẹ̀ sí.

Kí àniyàn wa le kẹ̀ṣe járí nínú iṣẹ̀ yìí, a ó ka ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ewi àpilẹ̀kọ̀ ajẹmọ̀ àyíká, a ó sì wo àwọn ewi tí ó ẹ̀áfihàn ihà tí akéwì kọ sí ibáṣepọ̀ ààrin èniyàn àti àyíká rẹ̀. Bẹ̀ẹ̀ ni a ó wo irú iwà tí àwọn ẹ̀dá èniyàn kọ sí ẹ̀dá àyíká, òjẹ̀ wọn ǹ bọ̀wọ̀ fún àyíká wọn bí? Ǹnkan tí a tún máa wò níbi ni idí tí àwọn akéwì wònyí fí ǹ kílò, tanijí, àti pàkíyèsí àwọn ẹ̀dá èniyàn sí iwúlò àwọn ẹ̀dá àyíká wònyí àti sí ewu tó rò mọ̀ iwà àibọ̀wọ̀ fún àyíká ẹ̀ni lè mú bá iwàláàyè èniyàn lánwùjọ rẹ̀.

Tíòrì Àmúlò

Tiori Lámèétọ̀ Àyíká ni a ẹ̀samulo ninu iṣẹ̀ yìí. Àkíyèsí tí àwọn lámèétọ̀ kan ẹ̀ nípa pé àtúnbòtán ihà àti iwà àwọn ẹ̀dá èniyàn sí àwọn ẹ̀dá lánwùká wọn lè mú àkóbá bá ẹ̀dá èniyàn àti àwọn ǹnkan àyíká wọn ló mú kí tíòrì yìí wá ẹ̀sáyé. Joseph Meeker ni ó ẹ̀ agbèkalẹ̀ tíòrì Lámèétọ̀ Àyíká ní ọ̀dún 1972 (Glotfelty and Fromm, 1996: xix and Nayar, 2009: 332). Àmọ̀, William Rueckert (1996) ni ó kọ̀kọ̀ pe Lámèétọ̀ àyíká ní “Ecocriticism”, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé agbèkalẹ̀ tíòrì ọ̀hún ti kọ̀kọ̀ fara hàn nínú iṣẹ̀ rẹ̀ ní 1978 (Mishra, 2016: 168) kí ó tó di fifẹ̀ lójú nínú àpilẹ̀kọ̀ rẹ̀ ọ̀dún 1996. Ilò Lámèétọ̀ àyíká gégé bí tíòrì gbilẹ̀ ní ǹnkan bí ọ̀dún 1992 léyìn tí egbẹ̀ àwọn onímò lítírẹ̀ṣọ̀ àti àyíká (ASLE) ti di dídásílẹ̀ ní orílẹ̀-èdè Amériká ní 1992 níbi àpèrò Western Literary Association. Ifilólẹ̀ jónà egbẹ̀ náà tí wọn pé ní ISLE: *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* sì wáyé ní ọ̀dún 1993 (Marland, 2013: 847).

Glotfelty (1996: xviii) kí Lámèétọ̀ àyíká ní imọ̀ nípa ibáṣepọ̀ lítírẹ̀ṣọ̀ àti àyíká tí a lè fójú rí. Gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú àwọn ewi tí a gbé yẹwo nínú iṣẹ̀ yìí, tíòrì yìí jẹ̀ ká mọ̀ pé a lè lo lítírẹ̀ṣọ̀ láti fí ẹ̀ afihàn iwà ẹ̀dá èniyàn sí àwọn ẹ̀dá àyíká àwùjọ rẹ̀. Imọ̀ Lámèétọ̀ Àyíká wá pe iṣẹ̀-ọ̀nà lítírẹ̀ṣọ̀ níjà láti dá sí làásigbò tí àwọn ẹ̀dá àyíká ǹ dojú kọ̀ lóde ọ̀nì láti ọ̀wọ̀ ẹ̀dá èniyàn. Mukhtar (2017: 315) sọ̀ pé àfojúsùn Lámèétọ̀ Àyíká ni láti yẹ̀ àtúnbòtán ibáṣepọ̀ ààrin ẹ̀dá èniyàn àti iṣẹ̀dá wò ní èrò àti dènà ipádánù àwọn ohun àyíká wònyí, èyí tí ihùwàsí àti

ìşesí àwọn èniyàn n mú bá wọn. Ìgbàgbò onímò yìi ni pé oore tí àwọn èdà àyíká n ʃe fún iwàláàyè èdà èniyàn kò kéré. Fún idí èyí, kò le ʃe ʃe fún èniyàn láti yara rẹ kúrò lára àyíká rẹ. Ọpẹfeyítimí (2014) pe àwọn onímò tíọ̀rì yìi ní “òwò nílè lóko”. Ó hàn nínú àlàyé onímò yìi pé “ihà tí àwọn èniyàn kọ sí àyíká àwùjọ àti àṣà ibilẹ̀ àwọn èdà ibẹ̀ kò dára”. Àibòwò fún àwọn èdà àyíká bí eḡe, ẹranko, igi, ewéko, eja àti àwọn kòkòrò lè ʃe àkóbá fún iwàláàyè èdà èniyàn ní ojọ iwájú. Èyí sì lè mú kí àwọn àròmòdómọ èniyàn fojú winá irúfẹ̀ iwà àibikítíwà sí àwọn èdà àyíká wònyí, yàlá látàrí àibikítà wọn nípa iwúlò àti pàtàkì àwọn èdà àyíká yìi sí iwàláàyè wọn. Èyí ló bí itanijí, ìkilò àti ipàkíyèsí sí àwọn ewu ìşe èniyàn sí àwọn èdà àyíká nínú ìşẹ̀ àwọn onímò tíọ̀rì Lámèéyọ̀ àyíká yìi. Bẹ̀ẹ̀ pẹ̀lú ní àwọn akéwì àpilẹ̀kọ̀ Yorùbá kò dákẹ̀, wọn kò sì dẹkun à tí máa la àwọn èniyàn lóyẹ̀, pàsíkèyí àwọn èniyàn àwùjọ̀ sí pàtàkì àti iwúlò àwọn ohun àyíká yìi sí iwàláàyè èdà nínú ewi wọn.

Àwọn akéwì Yorùbá máa n ʃe àfihàn onírúurú ànfààní tí èdà èniyàn lè rí lára àwọn èdà àyíká wònyí nínú ewi wọn. Ìkilò, itánjì àti ipàkíyèsí sí ire àti ibi tí àwọn nńkan àyíká wònyí lè mú bá èniyàn ni ó ʃodo sínú àwọn ewi wọn. Kí èdà èniyàn lè lóye èyí ni àwọn onímò lámèéétọ̀ yìi ʃe gbé tíọ̀rì Lámèéétọ̀ àyíká kàlẹ̀. Èyí wà ní ibámu pẹ̀lú àlàyé Dobie (2012) nínú Ọpẹfeyitimi (2014:55) tó ʃọ̀ pé ibáşepọ̀ lítírẹ̀şọ̀ àti àwọn èdà tí wọn sì fẹ̀ kí àwọn òńkàwé tún ní àkíyèsí nípa àwọn èdà tí kì í ʃe èniyàn kí ó sí wo ojúşe rẹ̀ sí imúgbòòrò àwọn èdà àyíká rẹ̀ ọ̀hún. Ó ʃọ̀ síwájú pé àwọn lámèéétọ̀ yìi fẹ̀ lo lítírẹ̀şọ̀ láti ta àwọn èniyàn jí nípa ewu tó rọ̀ mọ̀ àtunbòtán àti àkóbá tí ihà àti iwà tí èniyàn n hù sí àyíká lè fà lójọ̀ iwájú fún igbè-ayè idẹ̀rùn àti àlàáfíà rẹ̀ lówùjọ̀ rẹ̀.

Àkíyèsí wa ni pé ibáşepọ̀ tó lẹ̀rìn wà láàrin èniyàn àti àwọn èdà àyíká rẹ̀. Àwọn èdà àyíká wònyí sì ní iránwọ̀ tàbí àkóbá tí wọn lè ʃe fún omọ̀ èniyàn bí èdà èniyàn pẹ̀lú ti lè ʃe wọn lóore tàbí kó kóbá iwàláàyè àwọn èdà àyíká náà. Ìşọ̀lá (2010) nínú Ọpẹfeyitimi (2014:57) jẹ̀ ká mọ̀ pé àjọşe ẹ̀lẹ̀gẹ̀ tó gún régé kan wà láàrin àwọn èdà àyíká bí igi, ewéko àti òdòdó pẹ̀lú imúgbòòrò ipò ilera àti iwàláàyè èdà èniyàn àti àwọn ẹranko ní àwùjọ̀. Bẹ̀ẹ̀ gẹ̀lẹ̀ ní ọ̀rọ̀ yìi rí, èyí ló fà á tí igi gbíngbín lóríşíríşí fi jẹ̀ àwọn èniyàn tó bá mọ̀ iwúlò rẹ̀ lógún lóde oní. Ìjọ̀ba pẹ̀lú ti jí gírì láti máa ta àwọn èniyàn jí lóri ipa pàtàkì tí àwọn nńkan wònyí n kó nínú iwàláàyè èniyàn àti ẹranko ní àwùjọ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, atẹ̀gùn tí àwọn igi n tú jáde ni àwọn èniyàn n mí sínú nígbà tí àwọn igi àti ewéko sì n gba èyí tí èdà èniyàn mú jáde sára. Àkíyèsí wa nípa ìşẹ̀ àwọn abẹ̀nugan tíọ̀rì Lámèéétọ̀ àyíká ni pé ibáşepọ̀ tó wà láàrin èdà èniyàn àti àwọn èdà aláijẹ̀ èniyàn kò ʃeé pààlà sí nítorí oore tí wọn n ʃe fúnra wọn. Níwọ̀n igbà tí ibáşepọ̀ tó dán mọ̀ran bá ti wà láàrin àwọn ohun abẹ̀mí àti aláilẹ̀múí, èyí yóò mú àwùjọ̀ dùn ún gbé fún èdà èniyàn àti fún àwọn èdà àyíká yòókù. Èyí tùmọ̀ sí pé àwọn ewéko, igi, ẹranko,

eye, àti àwọn èdà èniyàn gbòdò máa gbé ní irépò àti isòkan pèlú ara wọn tí òkan kò sì gbòdò gàba lé èkejì tàbí kí ó pa òkan run (Frederick; 2012: 147).

Àwọn ewi tí a gbé yèwò nínú isẹ̀ yìí fi idí òrò náà múlẹ̀ pé àyíká àti àwọn èdà aláìjé-èniyàn wúlò púpò fún iwàláàyè èniyàn, bí èniyàn pèlú ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì sí wọn. Èyí ló sòkùnfà isàfihàn àwọn ohun àyíká wònyí, ihùwàsí àwọn èniyàn sí wọn àti bí àwọn akéwì ẹ̀ ẹ̀ bu ẹ̀nu àtẹ̀ lu iwà ibàjẹ̀ tí àwọn èniyàn máa n hù sí àwọn isẹ̀dà wònyí nínú àwọn ewi wọn. Àwọn akéwì náà sì fi isẹ̀ wọn pàrọ̀wà sí àwọn èniyàn láti dẹ̀kun àwọn iwà ibàjẹ̀ tí wọn máa n hù sí àwọn èdà àyíká wònyí, kí wọn lè dèna àwọn ewu tí ó n tibi ilòkulò àyíká ẹ̀ni jáde.

Isẹ̀ yìí sàmúlò tíòrì Lámèètó Àyíká fún agbáyèwò àwọn àṣàyàn ewi, nítorí pé ó tan imólẹ̀ sí àjòṣepò èdà èniyàn àti àyíká rẹ̀ ní ọ̀nà tó yéni yéké. Ó sì jẹ̀ ká mò bí ó ti yẹ̀ kí èniyàn máa hùwà sí àwọn isẹ̀dà wònyí kí àwùjọ̀ lè rọ̀rùn fún terú-tomọ̀ láti gbé. Èkúnréré àlàyé nipa Wònyí jeyo ní àwọn ipín tó wa ní isalẹ̀ wònyí pèlú aṣẹ̀rẹ̀ láti inú àwọn ewi tí a yàn fún agbáyèwò.

Èdà Èniyàn àti Àyíká Rẹ̀

Èrò èmi làgbà ténìyàn máa n hù sí àwọn èdà àyíká ni ó máa n ẹ̀ ẹ̀ okùnfà irú ihà tí àwọn èniyàn máa n kọ̀ sí àwọn èdà àyíká rẹ̀ bí igi, eye, ẹ̀ranko, ewéko, kòkòrò, àti irú iwà tí wọn máa n hù sí àwọn nṅkan bí omi, òjò, odò, ilẹ̀, aféfé, àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ̀. Èrò yìí ní ó máa n mú kí àwọn èniyàn máa pa àwọn èdà àyíká wọn lára láimò pé adirẹ̀ tó su sínú isààsùn, ilẹ̀ ara rẹ̀ ló n bájẹ̀. Èdà èniyàn ní láti yí èrò ipanirun òkan rẹ̀ padà, kí ó mò pé bí òun bá sàkóbá fún iwàláàyè àwọn èdà àyíká rẹ̀, àwọn pèlú kò ní jẹ̀ kí igbáyé rọ̀rùn kò ní sí fún òun pèlú (Mishra ; 2016 : 169).

Ìṣòlá (2010) nínú Ọ̀pẹ̀fẹ̀yítimí (2014: 56-57), jẹ̀ ká mò pé àjòṣe ẹ̀lẹ̀gẹ̀ tó gún régẹ̀ ló wà láàrin èdà àyíká bí igi, ewéko, àti òdòdò pèlú itànkálẹ̀ ipò ilera àti iwàláàyè èdà èniyàn àti ẹ̀ranko ní àwùjọ̀. Bí èdà èniyàn bá wá kò tí kò ẹ̀ ẹ̀ ojúṣe rẹ̀ nínú ibàṣepò ọ̀hún, ó di dandan kí ó ẹ̀ ẹ̀ àkóbá fún àwọn èdà àyíká yìí, tí àtunbòtán irúfẹ̀ iwà náà á sì mú ipalára bá iwàláàyè òun pèlú. Bí aṣẹ̀rẹ̀, bí èdà èniyàn bá dáná sun igbó nítorí ó fẹ̀ pa ẹ̀ranko tàbí ó fẹ̀ dá oko, onírúurú àwọn èdà àyíká bí ewéko, igi, ẹ̀ranko, eye, àti kòkòrò ni yóò pàdánù ohun kan tàbí òmiràn. Àwọn ẹ̀ranko, eye, kòkòrò àti ewebẹ̀ lè jónà tí àwọn ohun abẹ̀mí yòókù yóò sì di aláíní ibùgbé mó tí ọ̀nà àtìjẹ̀ àwọn èdà àyíká wònyí lè padà nira. Àwọn ohun ọ̀gbìn pèlú lè fara gbá nínú irúfẹ̀ làlúrí yìí.

Irú iwà ibàjẹ̀ yìí tí àwọn èniyàn máa n hù sí àwọn èdà àyíká wọn fojú hàn nínú Ìṣòlá (2008: 45) níbi tí àwọn agégedú ti n ba oko àwọn ará ilú jẹ̀, tí àwọn awakò gbégilódò sì ti n fi ọ̀kò wọn tẹ̀ àwọn ohun ọ̀gbìn wọn mólẹ̀. Àwọn ará ilú jẹ̀ ká mò nínú iwé ọ̀hún pé iwà tí àwọn agégedú hù burú jáyì nítorí pé wọn

ò bọwọ fún àwọn èdà àyíká bí i igi gẹdú, àkùrò, ohun ọgbìn, igi nlá lóríṣíríṣí, àwọn odò. Àwọn agégedú ò sì ro nńkan tí iwà àìbọwọ fún àyíká wọn yí lè mú bá iwàláàyè àwọn èniyàn àwùjọ. Àkíyèsí wa ni pé àwọn èniyàn kì í rántí ojọ ọla ni wọn fi máa n ba àwọn èdà àyíká tó nípa tí wọn n kó nínú ilera àti àlàáfíà wọn jé.

Àṣílò àwọn ohun àyíká àti iwà àìbíkítà àwọn èdà èniyàn sí wọn ti jé kí àyíká máa dúnkokò mọ àwùjọ èniyàn. Èyí sì n ẹ àkóbá fún iwàláàyè èdà lówùjọ. Ìdúnkokò mọni àyíká yí kò ẹ̀sàì rí bẹ̀ẹ̀ bí kò ẹ ihà tí àwọn èniyàn àwùjọ kọ sí àwọn èdà àyíká wọn bí i dídáná sun igbó, gígégi lulẹ̀ láigbin òmíràn rọpò rẹ̀. Àṣílò ni èyí jé, èyí ló sì mú àyípadà dé bá ojù-ọjọ́ tí èdà èniyàn n fọjú winá lóni. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ lálúrí sì ní èyí n mú bá àwùjọ káriáyé. Lálúrí bí ilẹ̀ riri, omíyalé, àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Ijẹgàba èdà èniyàn lé àyíká àti àwọn èdà àyíká lóri ni ó ẹ okunfa àwọn wàhálà wọnyí, tí àtunbọ́tán àwọn ihà tí wọn kọ sí àyíká yí àti iwà àìbíkítà nípa àyíká wọn sì n pagi dína àlàáfíà pípé àti igbé-ayé iròrùn lówùjọ.

Ìwòye àti àkíyèsí tí àwọn akéwì àpíkẹkẹ Yorùbá ní nípa ọ̀ràn yí ní ó mú kí àwọn akéwì ajẹmọ́ àyíká máa ké tantan nínú ewi wọn nípa pàtàkì àwọn èdà àyíká wọnyí sí iwàláàyè èdà èniyàn lówùjọ nínú ewi wọn. Ìdánilẹ̀kọ̀ nípa àyíká èni sì ni wọn n fi ewi wọn wọnyí ẹ fún àwọn ònkàwé ewi àpilẹ̀kọ wọn kí àwọn pẹ̀lú le ta àwọn èniyàn àwùjọ lóbobó nípa ọ̀ṣẹ̀ àti àkóbá tí iwà àìbíkítà àti àṣílò àwọn ohun àyíká lè mú bá iwàláàyè èni. Yorùbá bọ, wọn ní èni Sàngó tojú rẹ̀ jà, kò ní bá wọn bú ọba Kòso. Àwọn ti iṣẹ̀lẹ̀ omíyalé odò Ọ̀gùnpa tíjọ́sì sojú wọn ní Ìbàdàn, kò ní bá wọn kólé dí ojù àgbàrà tàbí dalẹ̀ sínú kòtò ìdaminù-geere. Èyí á sì mú kí èdà èniyàn lè ẹ àyíká rẹ̀ lójọ́ bó ti tọ́ àti bó ẹ yẹ. Nítorí pé èni gbálẹ̀ nílẹ̀ n mọ ọ́n fún.

Ọ̀rọ́ ayíká èni jé ọ̀kan lára àwọn ohun tó jẹ àwọn onímọ́ àyíká jákè-ádò àg-báyé lógún gidì gan-an. Èyí kò ẹ̀sàì rí bẹ̀ẹ̀, bí kò ẹ lálúrí tí ó máa n tipasẹ̀ iwà èdà èniyàn ẹ yọ tó sì máa n mú ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ èmí lówọ́ bí àtunbọ́tán rẹ̀ bá dé. Èyí ló fà á tí àwọn akéwì ẹ máa n dá àwọn ònkàwé ewi wọn lẹ̀kọ̀ nínú ewi wọn.

Mishra (2016:168) sọ èrò rẹ̀ nípa ẹ̀kọ́ tí lítírẹ̀ṣọ́ ajẹmáyiíká máa n kọ ònkàwé. Ó ní ẹ̀kọ́ tí lítírẹ̀ṣọ́ ajẹmọ́-àyíká máa n fún àwọn ònkàwé nípa àyíká wọn yòò mú kí àwọn pẹ̀lú yera fún àwọn ohun tó lè ẹ àkóbá fún àyíká wọn. Ìmọ́ wọn nípa àyíká yí yòò lè jé kí wọn máa ẹ àyíká wọn lójọ́ nígbà gbogbo. Ó sọ síwájú pé ayé yí n dojú kọ àwọn àjálù ajẹmáyiíká ní èyí tí kò sì yọ àyíká wa sílẹ̀. Ó wí pé ìmọ́ sáyẹ́nsì àti ìmọ́ ẹ̀rọ nikan kò tó láti yanjú àjálù ajẹmáyiíká wọnyí, pé a gbọ̀dọ́ yí àwọn ihùwásí wa sí àwọn ohun iṣẹ̀dá padà. Àti pé wà lítírẹ̀ṣọ́ lówùjọ èdà láti kó ipa tirẹ̀ nínú ifonrere ipò àyíká sí iwàláàyè èniyàn.

Akéwì àti Àwọn Èdà Ayika Rẹ̀

Àwọn akéwì Yorùbá mọ̀ pé àwọn èdà miiran wà ní àyíká wọn tí Adédáá fi ké èniyàn lówùjọ́ kí iwàláàyè èdà èniyàn lè rọ̀rùn. Èyí ni ó jẹ́ kí àwọn akéwì wònyí máa fi àwọn èdà àyíká òhún yàwòrán ọ̀rọ̀ láti bá àwọn èniyàn àwùjọ̀ sọ̀rọ̀ ní tààrà kí wọn lè kẹ̀kọ̀ọ̀ nípa wọn. Àrọ̀kò ni wọn máa ń fi wọn pa nínú ewi wọn, bẹ̀ẹ̀ ni wọn tún máa ń fi àwọn èdà àyíká yìí ta èniyàn jí nípa iwúlò wọn sí iwàláàyè èdà lówùjọ̀. Àbùdá àwọn èdà àyíká wònyí máa ń hàn nínú ewi àwọn akéwì náà. Àfihàn àbùdá àwọn èdà àyíká tó máa ń jẹyọ nínú ewi àpilẹ̀kọ̀ ni wònyí:

Ọ̀látúnjì Ọ̀pádòtun nínú ewi rẹ̀ tó pé ní “Àṣà Yorùbá sọ̀nù” nínú Òní (olòtítí) (2003: 87) jẹ́ ká mọ̀ pé inú igbó tí a le pé ní aginjù ni erin ń gbé, tí ọ̀dàn sì jẹ́ ilé ẹ̀fọ̀n. Èyí tùmọ̀ sí pé èdà àyíká kọ̀kọ̀n ni ó ní ibùgbé kan pátó tí a le wá a sí nígbà tí a bá nílò rẹ̀. Ó ní:

Wọn ní ká tó rérin, ó dinú igbó

...

Wọn ní ká tó rẹ̀fọ̀n, ó dọ̀dàn (ilá 1 àti 3)

Ìṣọ̀lá (1978: 2) fídí ohun tó mú erin di ọ̀rẹ̀ Olú-igbó àti ohun tó sọ ẹ̀fọ̀n di ààyò Olú ọ̀dàn múlẹ̀ nínú ịṣẹ̀ rẹ̀. Ó ní:

Ìbà lerin jú tó fi d'ọ̀rẹ̀ Olú-gbó,

Ìbà náà lẹ̀fọ̀n jú tó fi d'àyò Olú-ọ̀dàn

Òṣùpá júbà fòòrùn,

Ó fimólẹ̀ bora bí aṣọ̀.

Ẹ̀tu tó jí tí ò kÓlúugbó ńkọ̀,

Ẹ̀ jẹ́ kó fẹ̀ṣẹ̀ kókùn ọ̀ḍẹ̀.

Àgbọ̀nrín tó jí tí ò kÓlú-ọ̀dàn,

Yóó fẹ̀ṣẹ̀ kókùn ọ̀ḍẹ̀ ni.

Ọ̀ḍẹ̀ ni yóò pa á,

Alápatà ni ó gbé e lọ̀,

Oníṣọ̀nà ni ó f'awọ̀ ẹ̀ ránńdè. (ilá 5-15)

Akínwùmí Ìṣọ̀lá jẹ́ ká mọ̀ ibùgbé àwọn ẹ̀ranko kan nínú ewi òkè. Ó hàn pé erin àti ẹ̀tu fi inú igbó ṣilẹ̀, Nígbà tí ẹ̀fọ̀n àti àgbọ̀nrín sì ní ibùgbé wọn ní ọ̀dàn. Àmọ̀, igbàgbọ̀ akéwì ni pé kí iwàláàyè àwọn ẹ̀ranko náà lè rọ̀gbọ̀ níbùgbé wọn, wọn gbọ̀dọ̀ fi ti olórí àwùjọ̀ wọn ṣe. Àkíyèsí wa ni pé akéwì ń tọ̀ka sí ìbáṣepọ̀ tó gbọ̀dọ̀ láàrin gbogbo èdà tó bá wà lówùjọ̀, àti èdà èniyàn, àtẹ̀dà àyíká. Èyí yóò mú ìbágbéṣẹ̀ wọn rọ̀gbọ̀ lówùjọ̀.

Mamoud (2016: 1-2) ṣe àfihàn àbùdá ẹ̀yẹ̀lé nínú ewi rẹ̀ tó pé ní “Èyẹ̀lé”, àti ìfẹ̀ tí ẹ̀yẹ̀lé máa ń ní sí olówó rẹ̀. Ó sọ̀ wí pé:

© Ọ̀pánbàta: LASU Journal of African Studies, Vol. 9 No. 1, January 2021

Ìwà àtìṣesí ẹyẹlé wù mí
Èdá àrà ọ̀tò sì ni
Afínjú ẹyẹ ní í ẹ
Bó ẹ kéré tó
Ọba mímọ dá a lẹyẹ tó n gbé nínú ilé,
È sì wẹyẹ ọ̀gòngò tó ẹ pé nínú igbó loun wà
Àrùn kan wá n bẹ lára ẹyẹlé tó wù mí
Tó yẹ kó wu gbogbo jànmọ-ọ̀n wa
Àrùn ifẹ ọ̀ótọ̀ rẹ ni mò n sọ̀rọ̀
Sé ẹ mọ pé,
Eyẹlé ọ̀ ní bónilé jẹ
Kó bónilé mu
Kó wá dojọ kan ijàngbọ̀n,
Kó dojọ kan ipónjú
Kéyẹlé ọ̀ padà léyìn afúnnijẹ.
Èjì nìyá rẹ sì n bí; lákọ-lábo
Wọ̀n tún jọ máa ẹ̀kọ̀ ara wọ̀n
Sùgbọ̀n bójọ àdánwò bá dé bá ọ̀kan,
Títí láé nìkẹjì yóò sọ̀gbééré,
Bífẹẹ ẹyẹlé tí rí nù un,
È jẹ á mú un lò káyé le dùn. (o.i. 1-2)

Ó jẹ ká mọ pé ifẹ ọ̀títọ̀ ni ẹyẹlé máa n ní sí olówó rẹ, ìdí nìyí tí ẹyẹlé kì í fi í padà léyìn afúnnijẹ rẹ lójọ̀ ipónjú (ilá 11-15). Akéwì náà tún tan ìmọ̀lẹ̀ sí ìbímọ ẹyẹlé. Ó hàn ní ilá 16-19) pé akọ̀ àti abo ni ẹyẹlé máa n bí lẹ̀kẹkan ẹ̀so. Àwọ̀n méjéjì sì ni wọ̀n máa n ẹ̀rọ̀ ara wọ̀n. Akéwì yí fi hàn pé àtọ̀run ni ẹyẹlé tí máa n mú ọ̀kọ̀/aya wáyé. Ó sì hàn pé bíkú bá pa ọ̀kan nínú àwọ̀n takọ̀-tabo ọ̀hún, ìkẹjì rẹ yóò máa ẹ̀ idá̀rò rẹ tí tí ọ̀un náà á fi padà papòdà ni. Akéwì wá gba àwọ̀n ènìyàn àwùjọ̀ nímọ̀ràn pé kí wọ̀n ní irú ifẹ ẹyẹlé yí kí ayé lè dùn fúnni. Ọ̀dodo ni pé bí ifẹ àìṣẹ̀tàn bá wà láàrin àwọ̀n ènìyàn, ìbágbẹ̀pọ̀ wọ̀n yóò rọ̀gbọ̀. Èyí yó sì mú iwàláàyè wọ̀n dùn yùngbà.

Ọ̀ládàpọ̀ (1973: 25-26) fi hàn pé bákan náà ni ìrònú ọ̀lọ̀gbọ̀n, tò̀mùgò nìkan nù yàtọ̀. A ẹ̀ àkìyèsí èyí nípa ìhà tí ó kọ̀ sí ẹyẹlé nínú ewi rẹ tó pé ní “Ìmùlẹ̀ Ẹyẹlé”. Akéwì yí pàátó lóri ẹyẹlé gidi gan-an ni nínú ewi náà.

Ọ̀dúnjọ̀ (1949) tọ̀kasí àbùdá ẹyẹ ẹ̀gà nínú ewi rẹ tó pé ní “Ègà”. Ó jẹ ká mọ pé èdá àyíká ènìyàn tí ó rẹwà tó sì máa n wuni ni ẹ̀gà. Ó hàn nínú ewi rẹ pé àwọ̀n ẹyẹ ẹ̀gà yí kúndún láti máa ba ewé igi ọ̀pẹ̀ jẹ. Ohun tí ẹ̀gà sì máa n fewé ọ̀pẹ̀ ẹ̀ ni pé ó máa fi n kọ̀ ilé tí ara rẹ. Ó sọ̀ nípa ẹyẹ ẹ̀gà ní báyí:

Ègà lẹyẹ tó wẹwù àrán.
Ìyẹ oríṣiríṣi rẹ̀ sì wuni.
Òpẹ̀ ò ní sòrẹ̀ ègà tí tí,
Kópẹ̀ ó má pàdánù aṣọ.
Ègà kì í kọ̀ ilé tirẹ̀ tán.
Èyẹ̀ tí í jí kọ̀ igba orin. (o.i. 23)

Akéwì òkè yíi ẹ̀ ẹ̀fihàn àbùdá ẹ̀ran-ilé kan tí a mò sí ológbò nínú ewi rẹ̀ tí ó pè ní “Ológbò”. Ó hàn nínú ewi rẹ̀ pé ológbò jẹ̀ ọmọ̀ iyá ẹ̀kùn tó fara jọ ara wọn. Èdá yíi fẹ̀ràn ẹ̀kúté ní jíjẹ̀, bẹ̀ẹ̀ ni ó máa n jẹ̀ ẹ̀kọ̀ pẹ̀lú. Akéwì gbàgbọ̀ pé ọ̀dẹ̀ ni ológbò nínú àwọn ẹ̀ranko tó lè sọ̀dẹ̀.

Èkùn inú ọ̀dẹ̀dẹ̀.
Ọ̀kọ̀ àwọn ẹ̀kúté.
Ọ̀dẹ̀ nínú ẹ̀ranko
Bó bá rí ẹ̀kọ̀ kò bínú
Èran jíjẹ̀ ló yàn láàyò. (o.i. 24)

Fún ọ̀pọ̀ ọ̀dún sẹ̀yìn, àṣilò àwọn ohun àlùmọ̀nì tí Olódùmarè ta àwọn ẹ̀dá èniyàn lórẹ̀ àti iwà àìbikítà àwọn èniyàn tí jẹ̀ kí àyíká máa dún kokò mò àwùjọ̀ èniyàn. Èyí sì ní ẹ̀ ẹ̀kóbá fún iwàláàyè ẹ̀dá lówùjọ̀. Ìdúnkokò mọ̀ni àyíká yíi kò ẹ̀ ẹ̀kọ̀ bí kò ẹ̀ ihà tí àwọn èniyàn àwùjọ̀ kọ̀ sí àwọn ẹ̀dá àyíká wọn. Àwọn iwà bí i dídáná sungbó, gígégi lulẹ̀ láì gbin òmíràn dípò rẹ̀ àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lẹ̀. Àṣilò ni èyí jẹ̀, èyí ló fá á tí ẹ̀kọ̀kò àti igbà kò ẹ̀ rí bí i tati jọ̀ mò. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ lálúrí ni ó sì ní dojú awùjọ̀ ẹ̀dá látirí àwọn nnkan wọ̀nyí.

Ìṣàfihàn Ìwúlò àwọn Ẹ̀dá Àyíká sí Èniyàn Nínú Ewi Yorùbá

Ọ̀kẹ̀ àimọ̀yẹ̀ akéwì àpílẹ̀kọ̀ káàkiri àgbáyé ni ọ̀rọ̀ àyíká ẹ̀dá èniyàn jẹ̀ lógún, tó sì múmú láyà wọn. Ìdí niyí tí a fi máa n sá bà bá iwúlò àwọn ẹ̀dá àyíká wọ̀nyí pàdẹ̀ nínú ewi wọn. Àwọn akéwì ọ̀hún tilẹ̀ máa n ló dī ipò àwọn ẹ̀dá àyíká yíi mò iwàláàyè èniyàn. Èyí kò ẹ̀ ẹ̀kọ̀ bí kò nípa igbàgbọ̀ tí ní pé ẹ̀dá èniyàn ò le wà láyè láì sí ọ̀pọ̀ nínú wọn lówùjọ̀ rẹ̀. Ogunlógò àwọn akéwì náà ni ó sì ní sí àwọn èniyàn létí nípa pàtàkì ẹ̀dá àyíká ní igbè ayé ẹ̀dá. Kì í ẹ̀ ẹ̀kọ̀ ẹ̀dá àyíká nikan ni ó sì kó ipa pàtàkì nínú iwàláàyè èniyàn, àwọn ohun ìṣẹ̀dá miíràn pẹ̀lú ní ipa ribiribi tí wọn n kó láyè ẹ̀dá èniyàn. Bí àpẹ̀rẹ̀, ọ̀jò jẹ̀ ohun ìṣẹ̀dá kan tí Olódùmarè fi máa n tuni lára, jẹ̀ kí àwọn nnkan ọ̀gbìn kí wọn sì di ohun jíjẹ̀ fún èniyàn àti àwọn ẹ̀dá àyíká ẹ̀lẹ̀mì miíràn. Láì sójò, iṣu ò lè ta. Bí kò bá sójò, àgbàdò kò le hù débi pé yóò gbó. Olúnládé (2008: 15) tilẹ̀ jẹ̀ ká mọ̀ oore tí ọ̀jò máa n ẹ̀ ẹ̀kọ̀ ẹ̀dá àwùjọ̀ nígbà tó sọ̀ pé:

Òjò ò kúkú bènìkan sòtá
Èni ejí bá bá ni ejí n pa
Bójò bá dunlẹ̀
Irè oko kò ní sàìgbó
Bójò bá dunlẹ̀
Àgbẹ̀ ò ní sàìrìse
Bójò bá dunlẹ̀
Atégùn àlàáfia a sì gbalẹ̀ (ilà 7-14)

Èrò Olúnládé òkè yìi kín ohun tí Adésanwó (2007) sọ nínú ewì rẹ̀ tó pè ní 'Ìgbà Òjò' nínú Olówu (2007) *Ewì Yorùbá Lákòtun* nípa oore tí òjò n ẹ̀ fún èdà ènìyàn àti àwọn èdà àyíká mìíràn. Ó sì hàn nínú ewì náà pé ọ̀rẹ̀ ìmùlẹ̀ àgbẹ̀ ni òjò jẹ̀, iyẹn ni pé láísì òjò àgbẹ̀ kò leè dá ohunkóhun ẹ̀. Bó gbin irúgbìn, kò ní í hù. Ó ní àsíko òjò ni àwọn nńkan bí ewébẹ̀, àti ewéko máa n tutù yòyò, tí wọn sì máa n yò mùdà. Oúnjẹ̀ pẹ̀lú máa n pọ̀ yanturu, bẹ̀ẹ̀ ni omi kì í mọ̀nìwọ̀n ní àkókò òjò. Pabanbari rẹ̀ ni pé àwọn ẹ̀ranko kì í lónkà nígbà òjò. Kò sàì sọ itú tí àpọ̀jù òjò máa n fà. Àwọn àdánù tí akéwì ní àpọ̀jù òjò máa n fà ni omíyalé, dúkiá bíbàjẹ̀, dídààmú àwọn ọ̀lọ̀jà, àmọ̀ akéwì jẹ̀ ká mọ̀ níparí ewì ọ̀hún pé iròmì òjò tó n jọ, onílù rẹ̀ wà ní isàlẹ̀. Olódùmarè sì ni Ó rán ejí isẹ̀ tí ó n jẹ̀. Díẹ̀ nínú ohun tí Adésanwó sọ nípa òjò nínú ewì rẹ̀ niyí:

Omi tí n bọ̀ látòkè ni,
Òun àtàgbẹ̀ lẹ̀rẹ̀ ìmùlẹ̀
Látijọ̀ aláyé ti dáyé
Bí ò sójò kò sóúnjẹ̀
Ọ̀jọ̀ kanşoşo òjò tí n borí ẹ̀gbẹ̀rún ọ̀dà
Bómi bá dé tán
Gbogbo ara a tuni

Lásìkò òjò loúnjẹ̀ n pọ̀ yanturu
Àsíko tí gbogbo ewébẹ̀ toun ewéko n tutù yòyò
Ọ̀pọ̀ omi ní n bá òjò wá
Àsíko yìi lomi n pọ̀ káàkiri
Iye ìgbà tó bá wùniyàn ló le wẹ̀
Àwọn ẹ̀ranko ìgbẹ̀ á sì pọ̀ lápọ̀jù

Àmọ̀ bómi bá pọ̀ lápọ̀jù
Ọ̀dẹ̀ a máa gbẹ̀bọ̀n rẹ̀ tí
Bójò bá gbẹ̀şẹ̀ rẹ̀ dé tán

A máa fomíyalé
Òkẹ àimoye dúkiá a sì sòfò

.....
(o.i 74-76)

Ó hàn nínú ewi òkẹ yẹn pé ipa pàtàkì tí òjò n kó láyé ẹ́dà èniyàn àti àyíká rẹ, èyí ló sì mú kí ó ní jẹ ọkan pàtàkì lára àwọn tó n mú iwáláàyè èniyàn rọ̀rùn láwùjọ.

Johnson (1931: 29) jẹ ká mọ oore tí òjò tó bá sẹ lulẹ lẹyìn èrùn máa n ẹe fún àwọn igi tó ti wọwé nígbà èrùn nínú ewi tó pè ní “Orun Ọdún”. Ó ní:

Béwé bá pé lori igi,
Nigbati Erun mu,
Bi ojo ọdun ti nrin'le,
Gbogbo wọn a ruwe! (sic. – ilà 9-12)

Akéwì òkẹ yìí fi yé wa pé òjò máa n mú àwọn ewé igi tó bá gbẹ nígbà èrùn rúwé ní kété tí òjò ojú ọdún bá ti bèrẹ sí níí í rọ.

Olúnládé (2008: 15) tannmólẹ sí pàtàkì òjò sí iṣẹ̀ àgbẹ̀ àti iwáláàyè ẹ́dà àyíká àti èniyàn lápapọ̀ nínú ewi rẹ̀ tó pè ní “Òjò”. Ó ní àìsì òjò níí ṣokunfá iyàn àti ebi láwùjọ ẹ́dà. Ohun tó wí nínú ewi nàà niyí:

Òwààràwà òjò
Àtojú ọrun ló ti n wá
Òjò latura
Àisì òjò níí fàyàn
Àisì òjò níí débi pani

Ìlà 1-3 ni akéwì ti jẹ ká mọ irú òjò àti ohun tó máa n mú bání bó bá ti rọ. Ìlà 4-5 jẹ ká mọ ewu tó wà bí òjò bá kọ tí kò rọ. Àìrọ̀ òjò tí akéwì sọ yìí lè gbẹmí èniyàn àti àwọn ẹ́dà àyíká ẹlẹmìi múràn láitójó. Bí àpẹrẹ, bójò ò bá rọ, tí iyàn mú gbogbo àwọn ọmọdò ni á gbẹ pátápátá tí àwọn ẹ́dà inú omí bí ẹja, ikònkò àti ọpọlọ kò sì ní rùúlà. Àmọ́, ó jẹ ká mọ pé ìdààmú ni àpòjù òjò máa n fà fún èniyàn. Kì í ẹe fún èniyàn nìkan, gbogbo ẹ́dà ni àpòjù òjò máa n yọ lẹnu. Èyí hàn nílà 15-20 tó lọ báyí:

Bójò bá kọ tí ò rọ
Ilé a gbóná mọni
Bójò bá kọ tí ò rọ
Ewéko àti igi a gbẹ nígbó
Ìdààmú a sì bawon ẹranko
Àìrọ̀ òjò níí fàyàn

Ní iparí ewi náà, akéwì fi gbàgbò rè hàn pé bí òjò kò bá rò nígbá tó yẹ, ẹni mojú Ògún ló yẹ kó pabì níre, Olódùmarè tó mojú rè ni ẹdà gbòdò bè kí omi má baà tẹ̀yìn wògbí lẹnu.

Oyèdélé àti Oyèdélé (2019: 68) jẹ ká mọ ipò tí igi ọpẹ kó nínú iwàláàyè ẹdà èniyàn nínú ewi wọn tí wọn pè ní “Igi ọpẹ ni mí”. Ewi ọhún tọka sí iwúlò ọpẹ sí ẹdà èniyàn. Ó hàn nínú ewi náà pé Olódùmarè ló fi igi ọpẹ ta àwọn èniyàn àwùjọ, kí wọn lè máa lò ó fún igbádùn ara wọn. Gbogbo ẹyà ara igi ọpẹ yí tó wúlò èniyàn. Èyí hàn ní ilà kẹta sí ikẹrin ewi náà tó lọ báyí:

Láti orí mi dé àtẹ̀lesẹ̀

Ló wúlò fún gbogbo ọmọ adárhurun (ilá: 3-4)

Àwọn akéwì gbàgbò pé igi ọpẹ nìkan tó sọ àgbẹ̀ dolówó, dọ̀lọ̀lá, dọ̀lọ̀lá láì sọ̀g-bìn nìkan míràn mọ ọ̀n. Èyí hàn ní ilà mẹta kó parí ewi ọhún nígbá tí wọn wí pé :

Èmi nigì owó,

Igi ọ̀là,

Igi ọ̀là fáwọn àgbẹ̀.

Òdodo ni èrò àwọn akéwì yí nítorí pé ọ̀pọ̀ àgbẹ̀ ni wọn yan ọ̀gbín igi ọ̀pẹ̀ láàyò tí wọn sì jẹ̀ àgbẹ̀ onígi ajé. Lára àwọn ànfaàní tí igi ọ̀pẹ̀ n pèsè fún ẹdà èniyàn gégé bí ó sẹ̀ hàn nínú ewi náà ni epo-pupa, àdí, ẹ̀mu, igbálẹ̀, àti ọ̀gùsò. Èrò àwọn akéwì ọ̀kẹ̀ yí lórí iwúlò igi ọ̀pẹ̀ sí ẹdà èniyàn kó sàì sọkan pẹ̀lú èrò Adéwọ̀lé Ọ̀lásúnkanmí nínú ewi rè tó pè ní ‘Igi Ọ̀pẹ̀’ nínú Tẹ̀la et. al (2011). Ó fídí rè múlẹ̀ nínú ewi náà pé kó sí ohun tó wà lára igi ọ̀pẹ̀ tí kó wúlò fún iwàláàyè ẹdà.

Ìhà tí Àkéwì Yorùbá kọ sí Àwọn Ohun Àyíká

Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ akéwì Yorùbá ní wọn gbójú agan sí iwà ibàjẹ̀ tí àwọn èniyàn máa n hù sí àwọn ẹdà àyíká tí Olódùmarè fi ta àwùjọ wọn lọ̀rẹ̀ fún igbáyé-gbádùn terù tọmọ. Bẹ̀ẹ̀ ni wọn kò fi bò rárá.

Afọ̀lábí Johnson (1931:2) jẹ kí á mọ̀ pé iwà ibàjẹ̀ ní kí ẹdà máa ba igi eléso jẹ̀ tàbí kó máa fèsò rè sọfò. Ó hàn nínú ewi tó pè ní “Òrombó” pé èso òrombó wà fún igbádùn èniyàn àti àwọn ẹyẹ̀ pẹ̀lú ẹranko gbogbo. Ewi náà niyí:

Igi eléso sa l’èmi,

A kò dá mi lásán,

Gbogbo ẹdà ló n’isẹ̀ wọn ;

Èmi sì ní tẹ̀mi ;

Ènyin èrò tí nílọ̀ tí mbò,

È yà wá lówọkan

È má jẹ k’eso orí mi

D'èrù wò mí l'òrùn ;
Ènyin èrò t'arẹ mú
È wá nọjú níhìn,
È já diẹ n'nú èso mi
K' ẹ fi pòn gbẹ nyin,
Kí níná so f'èlòmíràn mu,
L'áşẹ àt'òrùn wá ;
K'áwọn ẹiyẹ ojú òrun
Lè jẹ ànfààní mi.
K'áwọn ènià orílẹ,
Lè f'ògo f'Qlórùn,
L'ówó oníkálukú nyin,
Ngó bẹ nyin lẹbẹ kan,
È máşẹ f'èso m ş'òfò ;
Nítòrí èrò ẹhìn ;
Bẹ bá téra nyin l'òrùn tán
E má bì mí şu bú,
Kí nlè f'àlàfià ara
Jíşé ọdún tí mbò
(o.i. 2-3)

Akéwì jẹ kí a mò pé àwọn èniyàn máa n hùwà ìbàjẹ bí i kí wọn kégi lulẹ, lẹyin tí wọn ti fẹso rẹ şara wọn lóoore. Èyí hàn ní ilà ogún sí ilà ọrindínlògbòn (ilá 20-26) nibi tí igi òrombó ti n bẹ àwọn èniyàn kí wọn má şe fẹso orí rẹ ş'òfò kí ó tún lè so l'òdún míràn pèlú àlàáfia ara. Èyí tùmò sí pé işẹ àwọn èniyàn ni kí wọn máa ba àwọn igi eléso jẹ nígbà tí wọn bá fẹso rẹ tẹ ara wọn l'òrùn tán.

Bí àwọn èniyàn bá tilẹ fẹ láti ká èso l'òrì igi ní ọpọ igbà, ní í şe ni wọn máa n ya ẹka igi lulẹ tí wọn sì máa n sábaá wọ ewé igi lulẹ nítòrí pé wọn fẹ ká èso igi. A gbòdò mò pé àyíká kí í şe adákẹ wòrán, ojó kan n bọ tí yòò jà, àkóbá nílá sì ni èyí lè fà fún iwàláàyè ẹni. Èdá gbòdò şọra kí irú èyí má baà şelẹ.

Akéwì tún jẹ ká mò pé işẹ pàtàkì ni àwọn igi eléso máa şe ní àwùjọ ẹdá. Èyí kò şàì rí bẹẹ nítòrí pé àşẹ tí Qlórùn fún wọn láti şe ní àwùjọ ẹdá ni wọn n mú şe. Gégé bí ó şe hàn nínú ewi náà, akéwì jẹ kí á mò pé ipa pàtàkì tí òrombó n kó nínú iwàláàyè èniyàn àti ẹyẹ pèlú ẹranko kò kéré. Diẹ lára ohun tí akéwì mẹnubá nínú ewi náà ni pé igi òrombó n pèsè ibi inojú fún àwọn ọkàn tááàrẹ mú, bẹẹ ni ó sì jẹ ìrẹngbẹ fún èniyàn. Ní òtító ni pé bí èniyàn bá tún abẹ igi òrombò şe dáràdára, abẹ rẹ máa n tutù gidi gan-an tí ó sì máa n roni l'òrùn láti sinmi nígbà tó òòrùn bá mú tabí nígbà ẹrùn. Ìyẹn nìkan kọ, oríşiríşì ànfààní ló

wà lára òrombó. Àwọn Yorùbá máa n ló ó fún dídánu rírùn dúró, wọn sì máa n fí ki àgbó lóríṣíríṣi. Gbogbo iwònyí jẹ ipa tí òrombó n kó nínú iwàláàyè èdá ènìyàn láwùjọ. Èyí ló fà á tí àwọn Yorùbá kò le ṣe láìgbìn igi òrombó sí èyìnkùlè tàbí inú oko wọn.

Ìhà tí Oládàpò (1973 :67-68) kọ sí orógbó àti obì nínú ewi rẹ tó pè ní “Orógbó lo fẹ ni, Tàbòbì ni ?” ni pé orógbó dára ju obì ní jìjẹ lọ. Níbèrè ewi náà, ó jẹ ká mọ nípa àbùdá orógbó. Ó ní :

A p'orógbó
Orógbó 'ò lówé
Orógbó lo fẹ ni, àbòbì ni?
A j'orógbó
Orógbó korò (ilà 1-5)

Léyìn àlàyé akéwì yìi nípa irú èso tí orógbó jẹ ni ó tó sọ ìdí tó yan orógbó láàyò tó sì dèye sí obì nínú ewi náà. Ilà 19-23 tọka sí ìdí tí akéwì fí fẹràn orógbó ní jìjẹ, tó sì kórira obì ní jìjẹ. Àilèpo obì sì ni ó mú akéwì má nífẹ́ sí obì jìjẹ. Ohun tó sọ rẹ é :

Tèwetàgbà ló morógbó òsónú
T'áiyé fí ríjorógbó
Orógbó korò,
Sùgbón orógbó sì léèpo
Ló jẹ ó wu ni í jẹ

Ìdí kejì tí akéwì mẹnù bá pé orógbó fí máa n wu ènìyàn jẹ ni ó wà ní ilà 27-28 tó sọ pé :

Bá a bá jorógbó títítí
Orógbó a gbó ni sílé ayé

Èyí jẹ ìgbàgbọ́ tí àwọn Yorùbá ní nípa orógbó, ìdí nìyí tí wọn fí máa n ló ó láti fí wúre bí wọn bá n sọmọ lórúkọ tàbí bí wọn bá n wúyè.

Ìgbàgbọ́ akéwì nípa obì jìjẹ ni pé aráyé lè fí májèlè sòbì fún ni jẹ nítorí pé ìhòhò ni obì wà (ilà 24-25). Akéwì tún fígbàgbọ́ rẹ nípa àjẹjù obì hàn ní ilà 29-30 pé àjẹjù rẹ máa n mú ikú òjìjì bá ni ni. Ó sọ pé :

Bá a bá jobì jù jù jù
Obì a sì bí ni rẹ, wàlẹ-àsà
Ó sì tún sọ pé :
Àjẹdùn obì,
Kì í dádùn-ún dígbehìn

Àjẹpẹ orógbó
Kì í korò-ó dìpèkun.

Akéwì yìí wá pe ara rẹ ní orógbó ní ìparí ewi náà, ó sì jẹ ká mọ pé òun ò ní ǹnkan í ẹ pe lù obì rára. Ìdí tó fi sọ èyí kò ju ìgbàgbọ tó ní nípa یشه tí orógbó ní ẹ lára ẹdá.

Afolábí Johnson pèlú kò fèrò rẹ nípa àwọ ohun یشه dá pamọ rára, ó sì ẹfihàn ihà tó kọ sí òjò hàn nínú ewi tó rẹ pé ní 'Òjò'. Àkíyèsí wa nípa ihà tí akéwì yìí kọ sí òjò ni pé òjò dára lára àwọ ohun ọgbìn tí kò sì sí ohun tí a lè fi wé. Ìdí ni pé, òjò ní mú ítura bá gbogbo èniyàn àti àwọ ẹdá àyíká wọ tó fi mọ àwọ ohun ọgbìn. Èyí sì máa ní mú kí ọkan àwọ àgbẹ máa wà lókè bí òjò kò bá rọ lásìkò. Ó ní :

Ara nkan igi inu igbo,
Ọkan ẹiyẹ ko bale,
Oju agbẹ mbẹ l'oke
Nitori rẹ – ojo.
Botilẹ jẹ lẹkanşoşo
Li ọwọ rẹ mu ile,
Igi ọgbìn ti ndaku lo,
Yio tun gbera n'de. Johnson (1931 :16)

Òye tí akéwì gbé jáde nínú ewi rẹ ni pé láísí òjò, ẹdá èniyàn kò lè gbádùn, bẹẹ ni, àwọ ẹdá àyíká kò lé ní ítura. Òjò sì ni ó máa ní mú igi ọgbìn şojí tí kì í fi í kú. Lára àwọ ẹdá àyíká tí akéwì yìí sọrọ nípa ni èrà, ẹyelé, igi ọpẹ àti afẹfẹ. Ihà tó kọ sí igi ọpẹ ni pé igi ajé tó níye lóri púpọ ni ọpẹ. Àkíyèsí ni pé akéwì yìí to àwọ ohun tó ní jáde láti ara ọpẹ sílẹ lésẹşẹ nínú ewi tó pé ní 'Igi Ọpẹ' kí àwọ èniyàn àwùjọ lè tún káramášíkí ọpẹ gbígbìn àti mímọ rírì igi ọpẹ tó bá wà ní àyíká ẹni. Lára ànfaàní tákéwì ní ó wà lára igi ọpẹ ni epo, ikètẹ, èkùrọ, ẹmu, àti ọwọ. Ìgbàgbọ akéwì yìí ni pé igi ọpẹ tó ni í şògò, şolá. Fún ìdí èyí, igi ọpẹ kò ẹ é fọwọ rọ sẹyin nínú ìwàláayẹ èniyàn.

Adénlé Adébisí nínú Olówu et al (2007) jẹ ká mọ pé ìgbà ọyẹ dára púpọ fún ìwàláayẹ ẹdá èniyàn.

Àkíyèsí akéwì ni pé onírúurú ọ şẹ ni ọyẹ máa ní ẹ fún ẹdá èniyàn. Lára àwọ lálúrí ọhún ni ikó, orí fifó, ọfinkìn, iba, àti ikú arúgbó tó máa ní wáyẹ nípasẹ otútú ọyẹ. Ó wà pàkíyèsí awọ èniyàn sí ewu tó rọ mọ iná fifi şeré nígbà ọyẹ pé iná kì í pé ran bí ọyẹ bá mú, kí àwọ ọmọdé kíyèsí ara. Ó sọ pé :

Lásìkò Ọyẹ kò dára
Kọmọdé máa finá şeré

Lásìkò Oyé iná kí pé ràn
Bíná bá ràn tán
Ọwọ omi bínútín ọ ní ká a. (o.i. 82)

Ó ní lóítító ni Oyé dára, àmọ ẹ́dà èniyàn gbọ́dọ kọ ibi ara sí àwọn ewu tó wà nínú Oyé kí wọn má baà ẹ̀ okùnfà ikú òjìjì fún ni. Ó ní :

Bóyẹ ti dára tó
Bẹ̀ẹ̀ ló léwu nínú
Bóyẹ ti wúlò tó
Kò yẹ ká má bikítà
Kóyẹ tó yẹ kó mára le koko
Má baà wá ẹ̀ okùnfà ikú òjìjì
Oyé kò poun ọ pará Igbéti
Torí aṣọ gogowú tí wọn fi bora ni. (o.i. 82-83)

Akéwì fi dání lójú pé Oyé kò dẹ̀nikan kan mò tó fi mò àwọn Igbéti tí a mò ní Ọmọ Ọlọ́yẹ. Ohun ló lè múni bọ lówọ Oyé ni kí á wọ aṣọ tí kò ní jẹ kí òtútò Oyé rọ síni láyà, débi pé yòò ràn ni lọ sọrun àpádodo. Ihà tí akéwì yí kọ sí Oyé ni pé ire àti ibi ló wà nínú rẹ̀ tí èniyàn sì gbọ́dọ̀ fiyè sí i kí ó lè baà borí àkókò náà nígbàkígbà tó bá wọlé dé bí eéla obinrin. Ó sì jẹ ká mò pé èniyàn kò lágbara kan-kan lórí Oyé, bí kò ẹ̀ ẹ́dà múra gidí kí Oyé má baà gbé e lọ, nítorí pé ogun àwíílẹ̀ kí í pa arọ̀ ní ó fi ọ̀rọ̀ náà ẹ̀.

Àgbálogbábò

A ti ẹ̀fihàn ihà tí àwọn akéwì kọ sí pàtàkì àwọn ẹ́dà àyíká nínú ìgbáyégbádùn àwọn èniyàn lówùjọ. Àwọn akéwì tí a yẹ iṣẹ̀ wọn wò nínú àpílẹ̀kọ̀ yí fi ewi wọn ta àwọn èniyàn jí nípa ànfààní tó wà lára àwọn ẹ́dà àyíká wònyí, wọn sì tún pa àkíyèsí àwọn èniyàn àwùjọ sí ewu tó rọ̀ mò iwà àibòwọ̀ fún àyíká ẹ̀ni tí ẹ́dà èniyàn máa ní hù ní gbogbo igbà sí ẹ́dà tó wà ní àyíká wọn. Wọn jẹ kó hàn pé àkóbá nílá ni ihùwàsí yí máa ní mú bá iwáláàyè èniyàn. Àwọn akéwì náà wá gba àwọn èniyàn àwùjọ ní mọ̀ràn láti láti rí ibáṣepọ̀ ààrin wọn àti àyíká wọn gégé bí i máyámí, kí terú-tomọ̀ lè fi iròrùn lo ìgbé-ayé rẹ̀ lókè èpẹ̀ láisí inira. Bẹ̀ẹ̀ ni wọn fi hàn pé èniyàn ọ̀ lè gbélé àwùjọ rẹ̀ ní iròrùn bí kò bá fi tàwọn ẹ́dà àyíká rẹ̀ wònyí ẹ̀. Ídí ni pé Olódùmarè ló dá wọn fún ìgbádùn ara ẹ̀ni. Àwọn akéwì náà fi ewi wọn pàrokò sí àwọn èniyàn àwùjọ pé àṣà àti àyíká wọn tán mò ara wọn, kí wọn sì gbiyànjú láti máa ẹ̀ àyíká wọn lójọ̀ nígbà gbogbo fún iwáláàyè ara wọn. Lákòótán, a ní láti mò pé ọ̀nà kan pàtàkì tí a lè gbà yanjú iṣòro aje-máyíká ní kí ẹ́dà máa lépa ìdàgbàsókè kánrinkése fún àyíká rẹ̀.

ÌWÉ ÌTÓKASÌ

- Adágbadá, O. (2008) "Ojúṣe àwọn Akéwì nínú Ètò Ìṣàkóso Ìjọba Àwarawa". *Yorùbá Gbòde: Jónà Ègbé Akómọlédè àti Àṣà Yorùbá, Nàìjíríà*. Fọl. 4(3) (143-155).
- Adébòwálé, O. (2017) "Àgbéyèwò Èrò Akéwì Lóri Ewì" ní Médùbí, D.; Gbádébò, D.; àti Bello, A. (eds.) *Current Studies in Yorùbá Culture, Language and Literature: A Festschrift for Olúgbóyèga Àlàbá*. Ibadan: Joytal Printing Press, pp. 483-500.
- Adébòwálé, O. àti Arówóṣegbè, D. (2017) "Ìhà tí Akéwì Yorùbá Kọ sí Ètò Èkọ́", nínú *Láàńgbàsà: Jónà Ìṣé Akadá ní Èdè Yorùbá*, Nọ. 20, o.i. 1-24.
- Adépòjù, O. (1972). *Ìròní Akéwì*. Ìbàdàn: Onibonoje Press & Book Industries (Nig.) Ltd.
- Buell, Lawrence (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture*. London: Harvard University press.
- Coupe, Lawrence (ed.) (2000). *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism*. Routledge.
- Elújùlọ, K. (2017) 'Àgbéyèwò "Ìtumò Ọ̀ṣẹ̀lú" Láti Ọwọ́ Láńrewájú Adépòjù' nínú *Láàńgbàsà: Jónà Ìṣé Akadá ní Èdè Yorùbá*, Nọ. 20, o.i. 76-84.
- Frederick, S. (2012). *Contemporary Contemplation on Eco-literature*, Authorpress. New Delhi.
- Glotfelty, C. and Fromm, H. (eds.) (1996). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Georgia: University of Georgia Press.
- Ifie, E. (2002). *Poets and Their Environment*. Ibadan: End-Time Publishing House Ltd.
- Ìṣọlá, A. (1978). *Àfàimò àti Àwọn Àròfò Míràn*. Ibadan: University Press Limited.
- Johnson, A. (1931). *Kò Ṣẹ̀yìn Olúwa àti Àwọn Àròfò Míràn*. Lagos.
- Maoud, Igue Àkànní (2016). *Àṣàyàn Àyọkà*. Cotonou: Imprimerie Finagnon.
- Marland, P. (2013). Ecocriticism. In *Literature Compass*, Vol. 10(11): 846-868.
- Meeker, J. (1972). *The Comedy of Survival: Studies in Literary Ecology*. New York: Scribner's.
- Mishra, Sandip Kumar (2016). Ecocriticism: A Study of Environmental Issues in Literature. In *BRICS: Journal of Educational Research*. 6 (4), PP. 168-170.
- Mukhtar, R. (2017). An Overview of Ecocriticism. *IJELR: International Journal of English Language, Literature and Translation Studies*, Vol. 4 (3): 315-322.
- Nayar, P. (2009). *Contemporary Literary and Cultural Theory: From Structuralism to Ecocriticism*. Delhi: Longman.
- Oliver, M. (1994). *A Poetry Handbook*. London: A Harvest Original Harcourt, Inc.
- Olówu, M. et. al (2007). *Ewì Yorùbá Lákòtun*. Ìbàdàn: Evans Brothers Nigeria Ltd.
- Olúnládé, Táíwò (2008). *Ewì Ìgbàlódé*. Ibadan: Evans Brothers (Nigeria) Publishers Ltd.
- Ọ̀ní, K. (Ol.) (2003). *Kíké Olóbùró*. Ọ̀ṣogbo: Sumob Publishers.
- Oyèdélé àti Oyèdélé (2019). *Yorùbá di Wúrà*. Lagos: Ìmọ̀dòtun Resources.
- Ọ̀dúnjọ, J. (1949, 2008). *Aláwíyè, Ìwé Kín-ín-ní*. Ìkejà: Longman.
- Ọ̀péfẹ̀yítímí, A. (2014). *Tíyírí àti Ìṣowọ́lo-Èdè*. Ilé-Ifẹ̀: OAU Press.
- Ọ̀ládàpò, O. (1973). *Àròyè Akéwì Apá Kíní*. Ìbàdàn: Onibonoje Press & Book Industries Ltd.

Rueckert, W. (1996). Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism. In C. Glotfelty and H. Fromm (eds.), *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Georgia: University of Georgia Press.

Tẹ̀là, L. et. al (2007). *Omi Ogbón, Ìwé Kẹta*. Lagos: Docemo Publishers Company Limited.